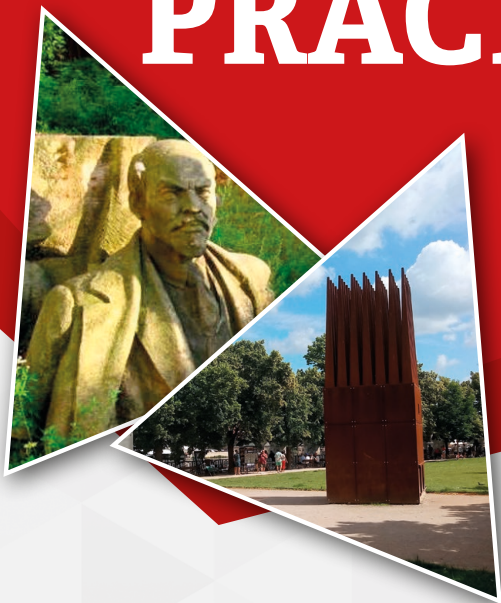

PRACE

Instytutu
Europy
Środkowej

Agata Tatarenko

**Relikty komunizmu:
polityka historyczna
wobec materialnego
dziedzictwa sowieckiego
w Republice Czeskiej**

PRACE Instytutu
Europy
Środkowej

Seria Prace Instytutu Europy Środkowej
Numer 1/2019
Redakcja serii Beata Surmacz i Tomasz Stępniewski

Copyright Instytut Europy Środkowej
ISBN 978-8366413-00-9
Wydawca Instytut Europy Środkowej
ul. Niecała 5
20-080 Lublin
www.ies.lublin.pl

Korekta Anna Paprocka
Projekt okładki i skład www.targonski.pl
Druk www.elpil.com.pl

PRACE

Instytutu
Europy
Środkowej

Agata Tatarenko

**Relikty komunizmu:
polityka historyczna
wobec materialnego
dziedzictwa sowieckiego
w Republice Czeskiej**

*Czeski dyskurs publiczny nie żyje mitem,
lecz z niego korzysta*

■ TEZY

W Republice Czeskiej, podobnie jak w innych państwach i społeczeństwach Europy Środkowej, transformacja ustrojowa przebiegała pod hasłem „dialogu z komunistami”, które propagował m.in. Václav Havel. W połączeniu z neoliberalnym podejściem do przeszłości taki stan rzeczy wpłynął na brak faktycznych rozliczeń z okresem demokracji ludowej. Obecnie przebieg zmian ustrojowych nie wywołuje burzliwych sporów w czeskim dyskursie pamięciowym, w tym w aspekcie głównych bohaterów i sprawców aksamitnej rewolucji – Václava Havla i studenckich protestów.

Czeska polityka historyczna wobec materialnego dziedzictwa sowieckiego miała i ma charakter wielu rozproszonych działań, w których biorą udział różni aktorzy. W związku z tym dyskurs pamięciowy nie został zdominowany przez jeden z podmiotów. Warto podkreślić zaangażowanie zwłaszcza społeczności lokalnych i środowisk artystycznych, których inicjatywy często zmieniały znaczenie pomników i miejsc pamięci powstałych na terenie obecnych Czech w okresie demokracji ludowej i w efekcie neutralizowały ciężar przeszłości. Jednocześnie skutkiem takiego podejścia jest postępujące zapomnienie roli czeskiego społeczeństwa w budowaniu systemu demokracji ludowej.

Symboliczna (i nie tylko) desowietyzacja przebiegała w Czechach pod hasłem „powrotu do Europy”. Działania podejmowane wobec materialnego dziedzictwa sowieckiego, realizowane przez przedstawicieli czeskiego społeczeństwa oraz władz samorządowych i państwowych, miały również aspekt wizerunkowy. Jednym z takich zadań było ponowne wpisanie Czech w przestrzeń „Europy”, rozumianej jako „Europa Zachodnia”. Temu służyć miały także nowo fundowane (poświęcone Janowi Palachowi) lub ponownie otwarte (Narodowe Miejsce Pamięci na Vítkovie) miejsca pamięci, które stanowiły przeciwwagę dla materialnego dziedzictwa sowieckiego bądź nawiązywały do międzywojennej Republiki Czechosłowackiej.

WSTĘP

Trzydziestolecie przełomowych wydarzeń, które miały miejsce w 1989 r., skłania do podsumowań. Wobec niesłabnącego zainteresowania historią najnowszą w Europie Środkowej, bilans zmian dotyczy nie tylko sukcesów i porażek transformacji ustrojowej i ekonomicznej, ale także sfery przemian symbolicznych. Pytanie o to, w jaki sposób poszczególne państwa i społeczeństwa dokonywały i dokonują rozliczeń z okresem demokracji ludowej, towarzyszy uroczystościom rocznicowym. Ich ważnym elementem są dyskusje na temat materialnego dziedzictwa sowieckiego – obiektów funkcjonujących w przestrzeni publicznej. Są to m.in. pomniki

upamiętniające przyjaźń z ZSRR i wyrażające wdzięczność wobec ZSRR, pomniki bohaterów i przywódców ZSRR, miejsca pamięci o zbliżonym znaczeniu, a także architektura socrealistyczna. Ich zadaniem było kreowanie wspólnej tożsamości zbiorowej dla obszaru pozostającego w strefie wpływów ZSRR poprzez propagowanie wartości komunistycznych.

Symboliczne oczyszczenie przestrzeni ze znaków dominacji ZSRR w Europie Środkowej po drugiej wojnie światowej, które nastąpiło po upadku komunizmu, z jednej strony miało charakter typowy dla ruchów quasi-rewolucyjnych i często było dokonywane przez rozentuzjasmowane społeczeństwo w ramach spontanicznych akcji, by przywołać symboliczne niszczenie i obalanie pomników w Pradze, ale i w krakowskiej Nowej Hucie. Z drugiej strony, wielowymiarowe zmiany krajobrazu kulturowego były rozmyślnym działaniem władz samorządowych i państwowych, realizujących szeroki projekt polityki historycznej mający na celu desowietyzację przestrzeni publicznej. W jej zakres wpisywało się także zagospodarowywanie opustoszałych cokołów pomnikowych oraz określanie nowych bohaterów, których losy stawały się podstawą do budowania opowieści o okresie demokracji ludowej i upadku tego systemu.

Praca stanowi próbę opisaną i wyjaśnienia rozwiązań zastosowanych na gruncie Republiki Czeskiej wobec materialnego dziedzictwa sowieckiego. Siłą rzeczy w pewnym stopniu będzie się więc odnosić także do Czeskiej i Słowac-

kiej Republiki Federacyjnej. Należy jednak podkreślić, że opisywane rozwiązania mają charakter typowo czeski i jeśli funkcjonowały również na terenie Słowacji, to było to efektem narzucenia przez władze federacyjne czeskiego punktu widzenia. Podejście Słowaków do materialnego dziedzictwa z okresu demokracji ludowej jest zgoła odmienne i wymaga odrębnego opracowania. W związku z powyższym, w tym tekście zostaną opisane strategie radzenia sobie z materialnym dziedzictwem z czasów demokracji ludowej przyjęte przez czeskie władze i czeskie społeczeństwo. W związku z tym, że ważnym elementem desowietyzacji przestrzeni publicznej było zastępowanie symboli minionej epoki nowymi, znajdują się tu również odwołania do tego zagadnienia. Należy podkreślić, że przedstawiona analiza będzie opierała się na wybranych, ale reprezentatywnych przykładach pomników i miejsc pamięci oraz aktywności z nimi związanych, wchodzących w zakres polityki historycznej. Omówione zostaną zarówno działania władz, w tym państwowych i samorządowych, jak i działania oddolne, o charakterze inicjatyw społecznych.

Polityka historyczna względem materialnych pozostałości okresu sowieckiego obecnych w czeskiej przestrzeni publicznej jest rozumiana w tej pracy w sensie *largo*. Przyjęta została definicja Rafała Chwedoruka, który określił ją jako „złożone (hybrydowe), konfliktogenne działania różnych aktorów politycznych na poziomie i *policy*, i *politics*, służące realizacji interesów, podejmowane na arenach i międzyna-

rodowych, i wewnątrzpaństwowych, zarówno demokratycznych, jak i niedemokratycznych¹. Tak określona polityka historyczna legitymizuje władze, jest narzędziem realizacji roszczeń materialnych i niematerialnych, bierze udział w kreowaniu tożsamości zbiorowych oraz integruje grupy społeczne².

Jednym z kluczowych pól oddziaływania polityki historycznej jest przestrzeń publiczna, która przez aktorów polityki historycznej jest postrzegana jako nośnik pamięci i zapomnienia. Analiza przestrzeni publicznej wskazuje na treści, które zostały przez aktorów wybrane jako najważniejsze. W warunkach demokratycznych przestrzeń publiczna często staje się areną, na której dochodzi do publicznej rywalizacji różnych wizji historii³. Różne formy upamiętnienia występujące w przestrzeni publicznej – pomniki, miejsca pamięci, tablice okolicznościowe, architektura pomnikowa – stanowią formę wypowiedzi politycznej i demonstrację siły politycznej. Materialne upamiętnienia łączą historię i politykę, legitymizują wybrane stanowisko polityczne, a więc wizja, którą komunikują, musi pozostawać w zgodzie ze stanowiskiem politycznym reprezentowanym przez danego aktora⁴.

¹ R. Chwedoruk, *Polityka historyczna*, Warszawa 2018, s. 327.

² Ibidem.

³ Ibidem, s. 285. M. Praczyk, *Materia pomnika. Studium porównawcze na przykładzie monumentów w Poznaniu i Strasburgu w XIX i XX wieku*, Poznań 2015, s. 96.

⁴ M. Praczyk, op.cit., s. 97.

Rolę polityki historycznej we wspieraniu i legitymizacji władzy, poprzez działania w przestrzeni publicznej, szczególnie wyraźnie można zaobserwować w momencie zmian ustrojowych. Obalanie starych pomników i fundowanie nowych to tylko jedno z wielu praktycznych rozwiązań dostępnych aktorom polityki historycznej. W takim przypadku, na symbolicznie oczyszczonej przestrzeni nowo fundowane upamiętnienia mają manifestować określoną, akceptowaną przez władzę wizję przeszłości i na tej podstawie kreować tożsamość przyszłych pokoleń. Siła oddziaływania upamiętnień polega na ich równoczesnym zakorzenieniu w przeszłości i nastawieniu na przyszłość⁵.

Opisane zjawiska posłużą analizie procesów symbolicznej desowietyzacji przestrzeni publicznej, w odniesieniu do pomników, na obszarze odpowiadającym współczesnej Republice Czeskiej, do jakich doszło po 1989 r. Pozwoli to na wyciągnięcie wniosków na temat czeskiej polityki historycznej: określenie jej aktorów, narzędzi oraz stanowiska władzy względem sowieckiego dziedzictwa. Prowadzone rozważania, ujęte w powyżej przedstawione ramy interpretacyjne, będą odnosiły się do ostatnich 30 lat. Ma to za zadanie ukazać ewolucję podejścia do pomników sowieckich, a więc czeskiej polityki historycznej względem tego problemu. W celu zaprezentowania możliwie całościowego podejścia do poruszanej tematyki przedstawione zostaną także okoliczności

---

⁵ Ibidem, s. 99.

transformacji ustrojowej oraz ramy, w jakich kształtowała się pamięć zbiorowa czeskiego społeczeństwa o transformacji. Refleksje te stworzą podstawy do dalszej analizy oraz pozwolą na pełniejsze zrozumienie nastawienia czeskich władz i czeskiego społeczeństwa do symbolicznych, materialnych znaków przynależności do tzw. bloku wschodniego.

1.

Uwarunkowania symbolicznej desowietyzacji

W Czechosłowacji demontaż systemu komunistycznego przebiegał stosunkowo szybko, choć budowa nowych instytucji i aktów prawnych, których zadaniem było rozliczenie z przeszłością, odbywała się etapami. Od 1987 r. pod wpływem zmian zachodzących w ZSRR oraz przemian demokratycznych w innych państwach Europy Środkowej następowało stopniowe osłabienie władzy komunistycznej. Do ostatecznego jej rozkładu, według narracji dominującej w społeczeństwie czeskim, doprowadziła manifestacja, która miała miejsce w Pradze 17 listopada 1989 r., a więc tydzień po upadku muru berlińskiego. 29 listopada 1989 r. zniesiono

artykuł konstytucyjny dotyczący wiodącej roli partii komunistycznej. Miesiąc później, 29 grudnia 1989 r. Zgromadzenie Federalne wybrało jednogłośnie Václava Havla na prezydenta Czechosłowacji.

Zmiany systemowe 1989 r. przebiegły w Czechosłowacji pokojowo. Czechosłowackie władze komunistyczne były świadome sytuacji międzynarodowej, słabości ZSRR, upadku podobnych systemów w Polsce i na Węgrzech⁶. Jednocześnie demonstranci w czasie praskich manifestacji przed listopadem 1989 r. domagali się nie rewolucji, lecz przemian⁷. Również Forum Obywatelskie (cz. *Občanské fórum*, OF) – czeski ruch polityczny, działający w latach 1989-1991 i skupiający czeskie środowisko dysydentów, którego nieformalnym liderem był Václav Havel – wybrało dialog z władzami komunistycznymi. Podejście takie lansował sam Havel, co dobrze oddają jego często przywoływane w różnych kontekstach słowa, które w języku polskim zostały przetłumaczone jako: „setki tysięcy komunistów nie są innym gatunkiem ludzi niż my”⁸. Paradoksalnie, takie symboliczne gesty dystan-

⁶ J. Tomaszewski, *Czechosłowacja*, Warszawa 1997, s. 250; R. Kulmiński, *Rubieże ideologii. Komunistyczna Partia Czech i Moraw, czyli komunizm po komunizmie*, [w:] M. Bogusławska, Z. Grębecka (red.), *Komunizm na peryferiach. Rubieże ideologii i rzeczywistości społecznej*, Warszawa-Kraków 2013, s. 295.

⁷ L. Holý, *Malý český člověk a velký český národ*, Praha 2001, s. 53, za: R. Kulmiński, op.cit., s. 296.

⁸ W oryginale: „Milion sedm set tisíc komunistů netvoří nějaký jiný biologický nebo morální druh, než jsme my ostatní”. V. Havel, *Projev k občanům před volbou prezidenta*.

sowały członków OF od ustępujących władz, właśnie poprzez wskazanie na odmienne metody działania. Oficjalne podejście nowych władz, powołanych w wyborach, także zmierzało w stronę kompromisu: deklaratywnie potępiały upadły system, podejmowały działania, które zmierzały do oczyszczenia administracji państwowej, oraz wprowadzały rozwiązania mające na celu wynagrodzenie niesprawiedliwości ofiarom komunizmu⁹.

Czeska opozycja przez swoje działania w momencie dochodzenia do władzy przyczyniła się zatem do braku możliwości przeprowadzenia faktycznej rewolucji¹⁰. Władze komunistyczne wzięły udział w przemianach demokratycznych. Ich negocjacyjny charakter jest zjawiskiem charakterystycznym dla państw Europy Środkowej, co pokazuje także przykład Polski. Działania nowo powołanej władzy, oparte na metaforze „dialogu z komunistami”, spowodowały, że publiczna debata nad transformacją, jej przyczynami i przebiegiem w Czechach w zasadzie się nie odbyła, co dość wyraźnie pokazuje mit aksamitnej rewolucji. Wydarzenia w Czechosłowacji w listopadzie i grudniu 1989 r. były w dużej mierze efektem sytuacji międzynarodowej, słabości i upad-

denta republiky, wystąpienie w czechosłowackiej telewizji (cz. *Československá televize*), 16.12.1989, <https://www.youtube.com/watch?v=0mjEpKLCsG4> [14.06.2019].

⁹ J. Suk, *Czesi zmagają się z komunistyczną przeszłością*, tłum. S. Dzida, Goethe Institut, <http://www.goethe.de/ges/pok/prj/usv/svg/pl6232253.htm> [14.06.2019].

¹⁰ F. Mayer, *Les Tchèques et leur communisme. Mémoire et identités politiques*, Paris 2004, s. 46.

ku systemu komunistycznego jako całości. Żywe w pamięci zbiorowej doświadczenie praskiej wiosny (cz. *Pražské jaro*, słow. *Pražská jar*), połączone ze względnie wysokim poziomem życia w Czechosłowacji, zniechęcało do protestów. Czeska opozycja po dojściu do władzy, mimo że realizowała projekty naprawienia krzywd wyrządzonych ofiarom komunizmu, to nie dążyła do rozliczeń z ich sprawcami. Zjawisko to miało daleko idący wpływ na pamięć zbiorową w okresie transformacji (po części wciąż tworzoną) oraz przełożyło się na podejście czeskich władz i czeskiego społeczeństwa do dziedzictwa sowieckiego, w tym w wymiarze symboliczno-materialnym.

Wydarzeniem, które nadało język narracjom o zmianach systemowych w Czechach, było przemówienie Václava Havla, ogłoszone przed wyborami prezydenckimi, transmitowane przez czechosłowacką telewizję 16 grudnia 1989 r. Havel wpisał praskie manifestacje z 1989 r. w szersze procesy historyczne, przywołując takie postaci jak Jiří z Poděbrad, Tomáš Garrigue Masaryk, Milan Rastislav Štefánik i Jan Patočka. Posługiwał się też retoryką charakterystyczną dla czeskich dyskursów tożsamościowych. Mówił o demokracji i pacyfizmie („małym czeskim człowieku, pragnącym spokoju”). Odwołał się również do mitu, w ramach którego czescy intelektualiści i ludzie kultury postrzegani są jako gwaranci wartości wyznawanych przez lud.

Havel w swoim przemówieniu nakreślił pewną wizję syntezy społecznej, odwołał się do tradycji kulturowej po-

wszechnie przyjmowanej przez społeczeństwo czeskie. Jednocześnie wyznaczył punkty orientacyjne dla tworzącej się nowej czeskiej tożsamości narodowej i wytyczne dla strategii wobec dziedzictwa sowieckiego¹¹. Dodatkowo, w przemówieniu po zaprzysiężeniu na prezydenta Czechosłowacji, Havel potępił zbrodnie komunizmu, ale równolegle podkreślił, że każdy, choć w różnym stopniu jest za nie odpowiedzialny. Jednocześnie sam Havel, dysydent, intelektualista i polityk, stał się symbolem upadku komunizmu w Czechach, nawet pomimo faktu, że podejmowane przez niego decyzje polityczne w czasie prezydentury były często szeroko dyskutowane, zaś pozycję miał silniejszą za granicą niż w Czechach. W związku z tym symboliczna desowietyzacja nie ogniskowała się w Czechach wokół sporów, kto powinien stać się bohaterem zasługującym na opuszczone cokoły i tablice, w tym w wymiarze praktycznym, tak jak to miało miejsce np. w Polsce¹².

Rozliczanie okresu demokracji ludowej przebiegało w Czechach wielotorowo. Władze państwowe tworzyły odpowiednie ustawodawstwo, którego celem było np. przeprowadzenie szybkiej lustracji¹³. Równolegle realizowano

---

¹¹ Ibidem, s. 49-52.

¹² L.M. Nijakowski, *Polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008, s. 124.

¹³ Lustracja jest ważnym problemem dotyczącym rozliczeń z okresem komunizmu, wymagającym osobnego opracowania. Na ten temat zob. R. David, *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*, University of Pennsylvania Press, 2011.

szereg operacji symbolicznych, które wspólnie miały nadać Czechom nowy wizerunek. Transformacja w Czechach szeroko korzystała z dyskursu dysydenckiego i odbywała się pod hasłem „powrotu do Europy”. W konsekwencji braku sporu o przebieg upadku komunizmu i o jego głównych bohaterów (jak to miało miejsce w Polsce), a także o społecznym zaakceptowaniu aksamitnej rewolucji jako doświadczenia wspólnego, w przestrzeni publicznej znalazło się miejsce dla wielu równoległych działań wobec materialnego dziedzictwa sowieckiego. O ile pierwsze czynności podjęte przez czeskie społeczeństwo i czeskie władze względem pomników z okresu demokracji ludowej były dość przewidywalne i reprezentatywne dla procesów symbolicznej desowietyzacji w całej Europie Środkowej, o tyle rozwiązania zastosowane w późniejszych latach wskazują na charakterystyczne dla Czech podejście do własnej przeszłości.

2. **Symboliczna desowietyzacja po 1989 r.**

Pomnik Lenina i Stalina w Ołomuńcu – odrzucenie przeszłości

Pierwsze działania skierowane przeciw materialnemu dziedzictwu sowieckiemu miały w Czechach charakter oddolnych, spontanicznych reakcji, choć na mniejszą skalę niż w innych państwach bloku wschodniego, jak np. w Polsce. Taki los spotkał pomnik Włodzimierza Lenina i Józefa Stalina w Ołomuńcu¹⁴. Figury sowieckich przywódców, autorstwa

---

¹⁴ W 1990 r. obalono jeszcze kilka komunistycznych pomników w Czechach, m.in. pomnik Lenina w Hradcu Kralove, który został usunięty 22 lutego 1990 r.

Pomnik Lenina i Stalina, Ołomuniec. Fot. J. Jenista. Źródło: Wikipedia

Rudolfa Doležala i Vojtěcha Hořínka, ustawione na cokole wykonanym przez Františka Nováka, powstały w latach 1949-1955, a więc w okresie kultu jednostki. Jest to jeden z nielicznych monumentów poświęconych Stalinowi, który przetrwał symboliczne oczyszczenie przestrzeni publicznej z przejawów kultu jednostki w konsekwencji ustaleń XX Zjazdu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR) w 1956 r. Można przypuszczać, że stało się tak, ponieważ Stalin został przedstawiony tu wraz z Leninem – po 1956 r. pomnik ten określano jako „pomnik Lenina i jego współpracowników”. Symptomatyczne jest miejsce, gdzie

zdecydowano się ustawić ośmiometrowy pomnik z piaskowca. Przed 1939 r. znajdowała się tam synagoga, która została spalona przez nazistów. Po wojnie pustą przestrzeń, wspomniany wyżej, František Novák zaadaptował na monumentalny plac, który nazwano placem Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej (cz. *Velká říjnová socialistická revoluce*, VŘSR). Na ustawionym pośrodku monumencie umieszczono charakterystyczny napis, wyrażający wdzięczność ludu czechosłowackiego wobec Armii Czerwonej za oswobodzenie Czechosłowacji¹⁵.

Pierwsze reakcje społeczne dotknęły pomnik już w lutym 1989 r. W sobotnią noc z 18 na 19 lutego pomnik został ochlany czerwona farbą przez nieznanego sprawcę. Następnego dnia, w niedzielę, farbę usunięto. Z kolei zimą 1989 r. w trakcie aksamitnej rewolucji monument stał się obiektem działań studentów ołomunieckich, którzy przeprowadzili serię happeningów. W czasie jednego z nich pomalowano ręce figurze Stalina czerwona farbą, w czasie innego założono jej na głowę kaptur kata, co miało symbolizować zbrodnie dokonane przez dyktatora. W trakcie kolejnego happeningu do pomnika przymocowano setkę balonów oraz transparent z napisem „Odlećcie do ciepłych krajów” (cz. *Odleťte do teplých krajín*).

¹⁵ M. Otava, *Okolnosti výstavby sousosí Lenina a Stalina v Olomouci v letech 1949-1955*, „Střední Morava: vlastivědná revue”, t. 13, 2007, nr 24, s. 27-43.

Ostatecznie pomnik usunięto w styczniu 1990 r. Rozłożono go na części i przeniesiono do Muzeum Sztuki w Ołomuńcu (cz. *Muzeum umění Olomouc*). W trakcie demontażu zniszczeniu uległ cokół. Losy pomnika rozstrzygnęły się w 2007 r., kiedy Urząd Miasta w Ołomuńcu ostatecznie przekazał na zasadzie darowizny fragmenty pomnika do muzeum. Plac, gdzie stał monument, w 1990 r. został zwrócony Gminie Żydowskiej. Obecnie nosi imię Jana Palacha (cz. *Palachovo náměstí*) i znajduje się tam parking¹⁶.

Pomniki i monumenty, będące elementami sowieckiej maszyny propagandowej, po upadku komunizmu były usuwane z przestrzeni publicznej. Jest to zjawisko charakterystyczne dla całej Europy Środkowej. W Czechach, podobnie jak w innych państwach, najpierw pomniki narażone były na spontaniczne reakcje mieszkańców miast, by przywołać happeningi ołomunieckich studentów czy też działania mieszkańców Krakowa wobec pomnika Lenina w Nowej Hucie¹⁷, którego obalenie miało miejsce 10 grudnia 1989 r. Jednak to, co odróżniało studentów ze stolicy Moraw, to humor. Humorystyczne podejście do materialnego dziedzictwa sowieckiego, czego przykładem był happening z balonami i napisem „Odlećcie do ciepłych krajów”, było tą strategią działania, która pozwalała społeczeństwu na przełamanie trudnych

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Na pomniku tym i wokół niego umieszczano liczne slogany. Innym razem między nogami figury znalazła się muszla klozetowa.

asocjacji związanych z pomnikiem, a w konsekwencji na zneutralizowanie jego historycznego ciężaru.

Czeskie władze poszły o krok dalej w zmianie znaczenia monumentu i przestrzeni, w jakiej się znajdował. Po pierwsze, po demontażu pomnik we fragmentach trafił pod kura telę Muzeum Sztuki w Ołomuńcu, gdzie miał znaleźć się na wystawie stałej. Z jednej strony, motywy takiej decyzji są zrozumiałe z tego powodu, że monument był dziełem rzeźbiarzy – ludzi sztuki – urodzonych w Ołomuńcu lub z nim związanych. Z drugiej, umieszczenie obiektu o tak dużym ładunku historycznym w muzeum sztuki może być postrzegane jako próba deprecjacji jego symboliki, prowadzącej w konsekwencji do trywializacji, zapomnienia jego pierwotnego przekazu. Pomnik Lenina i Stalina, który znajdował się przez 35 lat na placu Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej, miał za zadanie przypominać o dominacji ZSRR nad Czechosłowacją. Społeczności ołomunieckiej przypominał również o popełnionych przez reżim zbrodniach, na co wyraźnie wskazał happening miejscowych studentów.

Fragmenty pomnika, popiersia Lenina i Stalina, przez kilka lat stały na działce Muzeum Sztuki w Ołomuńcu i zarastały trawą¹⁸, co pokazało, że były przede wszystkim „niewygodnym” obiektem. W listopadzie 2009 r. na kilka dni

---

¹⁸ P. Ryšlink, *Stalin a Lenin zarůstají travou*, „Blesk.cz”, 27.11.2006, <https://www.blesk.cz/clanek/zpravy-udalosti-zajimavosti/56879/stalin-a-lenin-zarustaji-travou.html> [14.06.2019].

popiersia wróciły do centrum Ołomuńca. Sonda uliczna przeprowadzona przez internetowy dziennik Aktuálně.cz wykazała wyraźne różnice w pokoleniowej pamięci zbiorowej mieszkańców miasta. O ile osoby mniej więcej po 40 roku życia potrafiły nazwać postaci wyobrażane przez figury i powiedzieć o nich kilka słów, o tyle dla przedstawicieli młodszych pokoleń, dzieci i młodzieży, obiekt stojący na placu był swego rodzaju ciekawostką, czymś w rodzaju eksponatu muzealnego, z którym można było sobie zrobić zdjęcie¹⁹.

Po drugie, władze samorządowe dokonały zmiany krajobrazu semantycznego. Plac, na którym stał pomnik po 1989 r., nazwano na cześć studenta, Jana Palacha, który 16 stycznia 1969 r. dokonał aktu samospalenia na placu Wacława w Pradze, przed budynkiem Muzeum Narodowego, w proteście przeciwko agresji wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację i przede wszystkim w proteście przeciwko powszechnej apatii czeskiego społeczeństwa. Decyzja władz samorządowych Ołomuńca odzwierciedlała dość powszechne tendencje. Na terenie całych Czech usuwano komunistyczne nazwy ulic, placów i dworców oraz zastępowano je nowymi, które były nośnikami nowej polityki historycznej. W wielu przypadkach powracano do nazw sprzed 1939 r., jako że międzywojenna Czechosłowacja po 1939 r. była podstawowym punktem odniesienia i źródłem wzorców dla kon-

---

¹⁹ *Stalin s Leninem jsou zpět!*, „Aktuálně.cz”, 18.11.2009, https://www.youtube.com/watch?v=mGy7z1_l2i4 [14.06.2019].

struowanej czeskiej tożsamości narodowej. W przestrzeni wielu miast postawiono na symboliczne odwołanie właśnie do Jana Palacha. Stało się tak m.in. w Ołomuńcu, ale również w Pradze.

Jan Palach – nowe symbole

W stolicy Czech imię Jana Palacha (cz. *náměstí Jana Palacha*) otrzymał plac, któremu w okresie komunizmu symbolicznie patronowali Czerwonoarmiści (cz. *náměstí Krasnoarmějců*). Znajduje się on na prawym brzegu Wełtawy, łączy Stare Miasto z Małą Straną. Oryginalna nazwa placu brzmiała *Rejdiště* i pochodziła od znajdującej się nieopodal ujeżdżalni (cz. *jízdnárna*). Od 1916 do 1919 r. plac nosił imię cesarzowej Zyty (Bourbon-Parmeńskiej, cz. *náměstí císařovny Zity*). W latach 1919-1942 był to plac Bedřicha Smetany (cz. *Smetanovo náměstí*), z powodu bliskości *Rudolfinum*, czyli budynku należącego do czeskiej filharmonii. Z kolei w czasie okupacji nazistowskiej plac nazwano *Mozartplatz*, a po jej zakończeniu ponownie imieniem Smetany. Kolejny zwrot nastąpił w 1952 r., kiedy, jak wspomniano wyżej, plac przemianowano na plac Czerwonoarmistów. Określenie to przetrwało oficjalnie do 20 grudnia 1989 r. Jednak prążenie w mowie potocznej już od 1969 r. spontanicznie nazywali tę przestrzeń na cześć Jana Palacha, który przed dokonaniem aktu samospalenia studiował w znajdującym się nieopodal budynku Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Karola w Pradze. Wymienione nazwy, nadawane przez władzę i mieszkańców niewielkiemu

obszarowi pomiędzy wybrzeżem Wełtawy a Starym Miastem, stanowią punkty orientacyjne w chronologii przemian politycznych, których doświadczono zarówno w Pradze, jak i w całych Czechach. Jednocześnie na przykładzie placu można zaobserwować, jak każda kolejna władza, wraz ze zmianami ustrojowymi, wykorzystywała siatkę semantyczną miasta do manifestacji wybranej wizji przeszłości. Innymi słowy, ulice, place, zaułki, budynki użyteczności publicznej Pragi były i są nośnikami polityki historycznej.

Postać Jana Palacha jest szeroko wykorzystywana w czeskiej polityce historycznej po 1989 r. Choć czeskie władze współcześnie raczej rzadko decydują się na fundację pomników²⁰, to memoriałów poświęconych Palachowi jest stosunkowo dużo i ciągle powstają nowe. Część tych miejsc pamięci związana jest z losami czeskiego studenta, część z nich to forma symbolicznego upamiętnienia. Tablice pamiątkowe zostały umieszczone we Všetatech, rodzinnej miejscowości Palacha. Jedna z nich została wmu-

²⁰ W kontekście upamiętniania ofiar komunizmu warto wspomnieć o pomniku Ofiar Komunizmu w Pradze (cz. *Pomník obětem komunismu*), odsłoniętym 22 maja 2002 r. Dzieło czeskiego rzeźbiarza Olbrama Zoubka i architektów Jana Karela i Zdeňka Hölzela powstało z inicjatywy czeskich władz i Konfederacji Więźniów Politycznych Republiki Czeskiej (cz. *Konfederace politických vězňů České republiky*). Pomnik składa się z siedmiu figur zstępujących ze zbocza wzgórza Petřín. Każda kolejna sylwetka jest coraz bardziej zdekonstruowana. Pamiątkowa tablica podaje szacunkową liczbę ofiar komunizmu. Pomnik był kilkakrotnie przedmiotem aktów wandalizmu. Zob. *Pomník obětem totality poničil výbuch*, „Idnes.cz”, 10.10.2003, https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/pomnik-obetem-totality-ponicil-vybuch.A031110_132828_praha_has [14.06.2019].

rowana w ścianę domu na ulicy Smetanovej, gdzie mieszkał. W 1993 r. ufundowało ją Towarzystwo Jana Palacha, organizacja społeczna powołana w 1989 r. we Všetatech. Na tablicy widnieje napis: „Tu żył i stąd za wolność czeskiego narodu odszedł Jan Palach 1948-1969”. Pod domem regularnie odbywają się spotkania wspomnieniowe. Tablice pamiątkowe znajdują się również przy szkole podstawowej, do której chodził Palach, klubie sportowym Sokół, oraz w gaju urnowym, gdzie w latach 1974-1990 była złożona urna z prochami Jana Palacha, po tym, jak władze zdecydowały się na ekshumację i kremację zwłok Palacha, gdy jego grób na Cmentarzu Olszańskim w Pradze stał się miejscem manifestacji uczuć patriotycznych. Szczątki Palacha ponownie złożono na Cmentarzu Olszańskim w 1990 r. W uroczystościach uczestniczył Václav Havel²¹.

Z kolei w miejscowości Mělník, gdzie Palach uczęszczał do liceum ogólnokształcącego, w 40. rocznicę aktu Palacha, a więc 19 stycznia 2009 r., odsłonięto pomnik dłuta węgierskiego rzeźbiarza Andrása Becka (1911-1985), który mieszkał w Paryżu. Beck stworzył rzeźbę – surrealistyczną sylwetkę palącej się postaci – jeszcze w 1969 r. Nazwał ją „Cześć Janowi Palachowi”. Francuskie Stowarzyszenie Przyjaciół Rzeźbiarza Andrása Becka (fr. *Amis Du Sculpturer András Beck*)

---

²¹ Informacje o pomnikach i miejscach pamięci, jeśli nie wskazano inaczej, pochodzą ze strony internetowej: <http://www.janpalach.cz/pl/default/index>, będącej efektem multimedialnego projektu Uniwersytetu Karola w Pradze.

chciało pierwotnie przekazać rzeźbę państwu czeskiemu. Jednak za pośrednictwem czeskiego ambasadora władze odmówiły i zasugerowały, że powinna zostać umieszczona we Francji. Rzeźbą ostatecznie zainteresowało się miasto Mělník, którego przedstawiciele już od dłuższego czasu rozważali upamiętnienie Palacha. W odsłonięciu pomnika wzięło udział wielu polityków: ówczesny ambasador Francji w Czechach, ówczesny ambasador Węgier oraz ówczesny prezydent Republiki Czeskiej Václav Klaus. Także w przypadku tego monumentu wyryty na nim po czesku i po francusku napis – „Życie za wolność” – podkreśla umiłowanie wolności przez Jana Palacha²².

Tablica pamiątkowa poświęcona Palachowi znajduje się również na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Karola. Już 16 stycznia 1969 r. ówczesny student akademii sztuk pięknych Olbram Zoubek zdjął maskę z twarzy Palacha, którą przekazał do Muzeum Narodowego, gdzie wystawiono ją nieopodal miejsca samospalenia studenta. W 1990 r. z gipsowego odlewu Zoubek wykonał metalową kopię, która, w asyście władz, została umieszczona w miejscu, gdzie znajduje się do dziś²³. Było to pierwsze miejsce pamięci poświęcone Palachowi w Pradze. Dziś jest ich co najmniej kilka.

Jedno z nich, w miejscu aktu Palacha przy gmachu Muzeum Narodowego, zostało odsłonięte 16 stycznia 2000 r.

---

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

przez ówczesnego burmistrza miejskiej części Pragi 1 Jana Bürgermeistersa.

Jest to miejsce pamięci poświęcone także Janowi Zajícowi, który również dokonał samospalenia, w proteście przeciwko brakowi trwałych reakcji społecznych po akcie Palacha. Uczynił to 25 lutego 1969 r. w rocznicę praskiego zamachu stanu z 1948 r. (cz. *únor 1948*). Autorami pomnika są artysta plastyk Barbora Veselá oraz architekti Čestmír Houska i Jiří Veselý. Z płyt chodnikowych ukształtowane są dwie niskie okrągłe mogiły połączone krzyżem z brązu. Czoło krzyża zwrócone jest w kierunku, w którym płonący Palach upadł na ziemię. Na lewym ramieniu krzyża umieszczone są imiona i nazwiska oraz daty urodzin i śmierci Jana Palacha i Jana Zajíca. Symbolika memoriału jest wieloznaczna. Sam krzyż jest kulturowo związany z cierpieniem, ale i z odkupieniem. Poziome ułożenie krzyża może być rozumiane jako upadek, obojętność – nieuważny przechodzień może mieć problem z dostrzeżeniem pomnika. Sami autorzy wskazywali także, że pomnik może być postrzegany jako ostrzeżenie przed zapomnieniem lub zniekształceniem historii Palacha²⁴. Pomnik przy gmachu Muzeum Narodowego jest oficjalnym, państwowym miejscem pamięci poświęconym Janowi Palachowi. To właśnie tutaj każdego roku odbywają się uroczystości rocznicowe z udziałem przedstawicieli

---

²⁴ Ibidem.

władz państwowych i samorządowych, które tym samym podtrzymują pamięć o czynach studentów.

Inne miejsce pamięci poświęcone Palachowi odsłonięto w asyście władz państwowych i samorządowych 16 stycznia 2016 r. „Dom samobójcy i Dom matki samobójcy” (cz. *Dům sebevraha a Dům matky sebevraha*) to dwie kubiczne formy o wysokości 7,3 m zwieńczone ostrosłupami, symbolizującymi płomienie, powstałe według projektu amerykańskiego architekta czeskiego pochodzenia, Johna Hajduka, zainspirowanego wierszem Davida Shapiro „Pogrzeb Jana Palacha”. Wiersz, wyryty na marmurowej tablicy, umieszczono obok „domów”.

Pierwsza wersja tego nietypowego pomnika powstała w USA w 1986 r. Drugą, wykonaną z drewna, twórca projektu ustawił w 1991 r. na prośbę Václava Havla, ówczesnego prezydenta Czechosłowacji, w Królewskich Ogrodach na zamku praskim. Monument stał tam przez dekadę, potem został usunięty z powodu złego stanu. Mimo że idea odtworzenia pomnika pojawiła się już w 2000 r., władze nie podjęły żadnych kroków w tym kierunku aż do 2014 r., kiedy dzieło trafiło pod kuratelę Galerii Miasta Pragi (cz. *Galerie hlavního města Prahy*). W styczniu 2016 r. strukturę ustawiono na placu Palacha²⁵.

²⁵ M. Zeiger, *John Hejduk's The House of the Suicide structures get new life in Prague*, „The Architects Newspaper”, 16.01.2016, <https://archpaper.com/2016/01/hejduks-house-suicide-structures-get-new-life-prague/> [14.06.2019].

Dom samobójcy i Dom matki samobójcy, Praga. Fot. D. Wilczewski

Wymienione pomniki to tylko kilka z przykładów memoriałów poświęconych Palachowi. Są one fundowane w całych Czechach oraz w Europie (Rzym, Londyn, Vevey w Szwajcarii). Powstają w wyniku działań oddolnych (inicjatyw społecznych, stowarzyszeń), ale także na mocy decyzji władz samorządowych i państwowych. Ta różnorodność aktorów polityki historycznej, rozpiętość ich działań w czasie – nieoficjalne upamiętnienia Palacha pojawiały się już

w 1969 r., oficjalne od końca 1989 r. i wciąż powstają nowe – pozwalają wnioskować, że pamięć o czynie Jana Palacha jest wspólnym doświadczeniem czeskiego społeczeństwa, które zostało podchwyczone przez władzę na wszystkich szczeblach, jest przez nią podtrzymywane i dzięki temu stało się symbolem postawy Czechów wobec komunizmu. Miejsca pamięci poświęcone Palachowi, fundowane w oczyszczonej przestrzeni publicznej, były ważnym elementem desowietyzacji – wprowadzały nową narrację na temat minionej epoki.

Jan Palach trafił na opustoszałe cokoły pomnikowe jako jedna z niewielu postaci z powojennej historii Czech, można zatem odnieść wrażenie, że symbolizuje on postawę społeczeństwa czeskiego wobec komunizmu, w domyśle – sprzeciwu czeskiego społeczeństwa wobec komunizmu. Jest to jednak nadużycie. Akt Palacha oznaczał symboliczny i faktyczny koniec wiary w „socjalizm z ludzką twarzą”. Twierdzenia, że Palach dokonał samospalenia przeciwko bierności czeskiego społeczeństwa, pojawiają się w dyskursie publicznym, zazwyczaj jednak są to słowa ludzi związanych nie z polityką, ale z kręgami intelektualnymi. Z okazji 48. rocznicy wydarzeń, jakie rozegrały się przed budynkiem Muzeum Narodowego, przypomniła o tym Mirjam Friedová, ówczesna dziekan Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Karola. W tym samym czasie Bohuslav Sobotka, premier Czech w latach 2014-2017, przy okazji uroczystości rocznicowych stwierdził, że Jan Palach „protestował przeciwko oku-

pacji, niewoli oraz początkom procesów normalizacji”, choć dodał również, że student „uważał, że ludzie zbyt szybko pogodzili się z odejściem od ideałów, które reprezentowała praska wiosna”²⁶.

Postrzeganie aktu samospalenia Palacha w szerszym wymiarze, jako protestu przeciwko komunizmowi, umożliwił i w pewnym sensie sam zapoczątkował Václav Havel. Metafora „dialogu z komunistami” nie tylko tłumiła antykomunistyczne nastroje, wywołując przy tym napięcie społeczne, ale także przyczyniła się do tego, że nie doszło do faktycznej dyskusji nad okresem demokracji ludowej i rolą czeskiego społeczeństwa we wspieraniu tego systemu. Jednocześnie Havel nadał państwową legitymizację posługiwaniu się zdekontekstualizowanymi upamiętnieniami Palacha przez ustawienie pomnika, według projektu Johna Hajduka, w przestrzeni zamku praskiego, a więc w dawnej siedzibie królów czeskich i obecnej siedzibie prezydenta Czech, w którym urzędował także Havel. Pomnik umiejscowiono w ośrodku władzy, odsyłał zatem do terytorium całego państwa. Doszło do tego w 1991 r., a więc w czasie, kiedy w symbolicznie oczyszczonej przestrzeni ustanawiano nowe symbole, wokół których kształtowała się narracja o okresie demokracji ludowej. Powoływanie nowych bohaterów – symboli, którzy trafiali na

---

²⁶ *Studenti budou na památku Jana Palacha držet hladovku*, „Lidovky.cz”, 16.01.2017, https://www.lidovky.cz/domov/studenti-budou-na-pamatku-jana-palacha-drzet-48-dni-hladovku.A170116_100340_in_domov_ele [14.06.2019].

pomniki, było ważnym elementem polityki historycznej wobec dziedzictwa sowieckiego. Stanowiło próbę jego przezwyciężenia.

Warto również zwrócić uwagę na formę „Domu samobójcy i Domu matki samobójcy”. Już sama nazwa pokazuje, że nie jest to tradycyjny, realistyczny pomnik. Od czasów zakończenia drugiej wojny światowej poszukiwano nowych środków wyrazu, materiałów i konwencji, które pozwoliłyby na upamiętnienia niespotykanych dotąd w dziejach ludzkości tragedii²⁷. Pomnik ustawiony pierwotnie na prośbę ówczesnego prezydenta Czechosłowacji w przestrzeni zamku praskiego, a którego replika znajduje się przy placu Palacha w Pradze, jest przykładem niekonwencjonalnego miejsca pamięci, otwartego na interpretację wychodzącą daleko poza historyczne znaczenie czynu Palacha, i skłania do szerszych refleksji egzystencjalnych. W połączeniu z niejednoznaczną inskrypcją i nazwą może stać się niezrozumiały dla odbiorcy. Z jednej strony taka forma osłabia propagandową funkcję pomnika, z drugiej pozwala na wypełnienie go dowolnymi sensami. Równolegle może pozbawić pomnik wyraźnego odniesienia do konkretnej upamiętnianej osoby i sprowadzić go do zdekontekstualizowanego dzieła sztuki współczesnej.

Historia i czyn Palacha niejednokrotnie inspirowały artystów. Przy okazji 50. rocznicy śmierci Palacha, a więc

---

²⁷ I. Grzesiuk-Olszewska, *Polska rzeźba pomnikowa w latach 1945-1995*, Warszawa 1995, s. 11.

19 stycznia 2019 r., praskie Muzeum Sztuki Współczesnej Kampa otworzyło wystawę dzieł, które były odpowiedzią na akt samospalenia Jana Palacha i Jana Zajíc. Kolekcja stanowiła próbę zrozumienia czynu studentów, zgromadzone dzieła wyrażały emocje po ich dokonaniu lub były materializacją różnych strategii radzenia sobie z tą tragedią. Niektóre z eksponatów analizowały akt studentów w sposób niemal opisowy, inne odnosiły się do niego w sposób abstrakcyjny. Wystawa otwarta dla zwiedzających w praskiej Kampie cieszyła się dużym zainteresowaniem wśród miejscowych i turystów, była jednym z głównych elementów obchodów 50. rocznicy samospalenia Jana Palacha i Jana Zajíc.

Aktywny udział czeskiego środowiska sztuki i kultury jest charakterystycznym elementem czeskiego dyskursu pamięciowego, w tym również na temat transformacji. Początkowo działania te miały charakter interwencji, by przywołać przykład pomnika Lenina i Stalina w Ołomuńcu, jednak szybko zyskały aprobatę społeczną i legitymizację władzy. Najgłośniejszym przykładem takich działań jest Różowy czołg oraz inne instalacje Davida Černego, słynnego czeskiego artysty.

Czołg nr 23 – pamięciowa sieć znaczeń

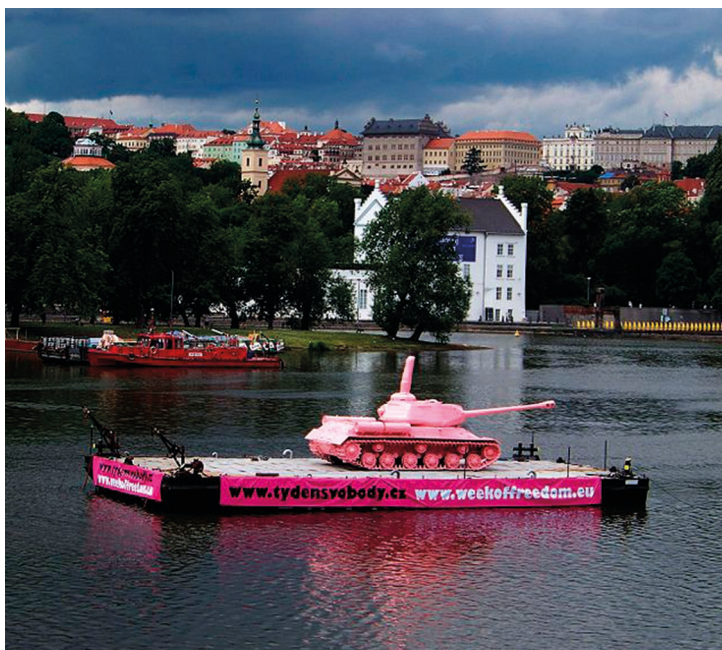
Czołg nr 23 (cz. *Tank číslo 23*) to jeden z najsłynniejszych czeskich pomników w ogóle. Równolegle jest to obiekt, który wywołał najwięcej dyskusji zarówno w Czechach, jak i w środowisku międzynarodowym. Często przypisuje mu się różne,

Różowy czołg, David Černý, Praga. Fot. M. Batha. Źródło: Wikipedia

niejednokrotnie mylne znaczenia. Dla przykładu w Polsce bywa określany jako „symbol walki o zakończenie radzieckiej okupacji Czechosłowacji”²⁸. Jest to czołg ciężki IS-2m produkcji sowieckiej, który brał udział w walkach o Pragę. Od 29 lipca 1945 r. do wiosny 1991 r. funkcjonował jako pomnik

²⁸ Różowy czołg wrócił do Pragi. 20 lat bez Armii Czerwonej, „Tokfm.pl”, 20.06.2011, http://www.tokfm.pl/Tokfm/56,103086,9818822,Rozowy_czolg_wrocil_do_Pragi_20_lat_bez_Armii_Czerwonej.html [14.06.2019].

Różowy czołg dryfujący po Woltawie, Praga. Fot. ŠJů. Źródło: Wikipedia

wdzięczności wobec Armii Czerwonej za wyzwolenie stolicy Czechosłowacji. Umieszczono go na cokole na ówczesnym placu Radzieckich Czołgistów (cz. *náměstí Sovětských tankistů*, od 1990 r. *náměstí Kinských*). Po zamachu praskim czołg został uznany za zabytek kultury. Po aksamitnej rewolucji w Czechach toczono dyskusje, co należy zrobić z pomnikiem znajdującym się na praskim Smíchovie.

W nocy z 27 na 28 kwietnia 1991 r. (a więc na krótko przed Dniem Zwycięstwa, cz. *vítězství*, do dziś jest czeskim świę-

tem państwowym) David Černý, wówczas student akademii sztuk pięknych, wraz z grupą przyjaciół pomalował czołg na różowo. Wkrótce po happeningu, Černý został aresztowany za „chuligaństwo”, a farbę zmyto. Jednak 12 maja grupa parlamentarzystów z OF, wraz z dziennikarzem Jiřím Rumlem, mając na uwadze posiadany immunitet, ponownie pomalowała czołg na różowo. Ostatecznie pomnikowi odebrano status narodowego pomnika kultury, a 13 czerwca 1991 r. został usunięty z przestrzeni publicznej. Najpierw trafił do wojskowego muzeum Kbely (Muzeum Lotnictwa Kbely, cz. *Letecké muzeum Kbely*), później do Wojskowo-Technicznego Muzeum w Lešanach (cz. *Vojenské technické muzeum Lešany*).

Losy pomnika stały się przedmiotem publicznej debaty, w tym o międzynarodowym zasięgu. Rosja potępiła czyn Černego i parlamentarzystów. Formalnie uczynił to również ówczesny prezydent Czechosłowacji Václav Havel. Sowietki czołg niejednokrotnie był wykorzystywany w polityce historycznej. Przedstawiciele Komunistycznej Partii Czech i Moraw (cz. *Komunistická strana Čech a Moravy*) domagali się, by został przywrócony mu status narodowego pomnika kultury. Proponowano również, żeby czołg został umieszczony w obszarze Narodowego Miejsca Pamięci na Vítkovie (cz. *Národní památník na Vítkově*). Jednak plany te zakończyły się niepowodzeniem.

W 2001 r. Černý zaproponował ufundowanie nowego pomnika w miejscu, gdzie przed laty stał Czołg nr 23. Miał to być czołg zakopany do wysokości $\frac{3}{4}$ w ziemi. Projekt zo-

stał zatwierdzony przez władze samorządowe Pragi 5, na terenie której miała stanąć rzeźba. Ostatecznie nie doszło do tego wskutek protestu ówczesnego premiera Czech, Miloša Zemana, znanego ze swoich prorosyjskich sympatii. Swoją sprzeciw wyraził także ówczesny rosyjski ambasador Vasil Yakovlev.

21 sierpnia 2008 r., w 40. rocznicę interwencji ZSRR i państw Układu Warszawskiego, na praskim Smíchovie nieoficjalnie umieszczono instalację Černego. Był to pomalowany na różowo czołg w $\frac{3}{4}$ umieszczony w ziemi w taki sposób, że wyglądało to, jakby się spod niej wydostawał. Czołg był oznakowany charakterystycznym białym pasem, tak samo jak czołgi, które wzięły udział w interwencji w 1968 r. Z kolei 20 czerwca 2011 r. z okazji 20-lecia wycofania sowieckich sił z Pragi Różowy czołg Černego powrócił do stolicy Czech. Obiekt, z charakterystycznym sterczącym palcem, został przetransportowany do centrum i postawiony na barce na Wełtawie w pobliżu mostu Karola, gdzie dryfował do 1 lipca 2012 r.²⁹. Happening stanowił część oficjalnych obchodów rocznicowych, organizowanych przez stolicę Czech.

Znaczenie Czołgu nr 23/Różowego czołgu obecnie jest stosunkowo trudne do ustalenia. Jego pierwotny status był

---

²⁹ Černý vrátil Praze růžový tank, tentokrát s okupačním pruhem, „Idnes.cz”, 21.08.2008, https://www.idnes.cz/kultura/vytvarne-umeni/cerny-vratil-praze-ruzovy-tank-tentokrat-s-okupacnim-pruhem.A080821_104049_vytvarneum_jaz [14.06.2019].

jasny. Był propagandowym wyrazem wdzięczności narodu czechosłowackiego wobec Armii Czerwonej za wyzwolenie. Pomników wdzięczności było w Czechach więcej, niektóre z nich istnieją do dzisiaj, w tym we wspomnianym wyżej Ołomuńcu oraz w Ujściu nad Łabą. Ostatni z wymienionych został odrestaurowany w 2017 r., co nie uszło uwagi rosyjskich mediów³⁰. Dyskusje dotyczące roli pomników wdzięczności i tego, co powinno się z nimi stać, pojawiają się w czeskim dyskursie publicznym zazwyczaj w okolicy znaczących rocznic – 8 maja (zakończenie drugiej wojny światowej) i 21 sierpnia (rocznica interwencji sił Układu Warszawskiego). Pozytywnie o pomnikach wdzięczności wypowiada się m.in. aktualny prezydent Czech (2019), Miloš Zeman³¹.

W oczach prażan Czołg nr 23 stanowił symbol sowieckiej okupacji, zwłaszcza po 1968 r. Przemalowany na różowo zdecydowanie zmienił swoje znaczenie. Obecnie obiekt ten nie pełni na stałe funkcji pomnikowych. Formalnie jest raczej eksponatem muzealnym, kolejnym reliktem komunizmu. W ramach okazjonalnych wystaw, jak ta z 2011 r., pełni rolę pomnika upamiętniającego upadek komunizmu. W oczach autora dzieła, który poddał je reinterpretacji w czasie nieofi-

³⁰ *Czesi odrestaurowali pomnik żołnierzy radzieckich*, „Sputnik.pl”, 01.04.2017, <https://pl.sputniknews.com/swiat/201704015160307-Uscie-nad-Laba-mieszkancy-odrestaurowali-pomnik-zolnierzy-radzieckich/> [14.06.2019].

³¹ *Prezydent Czech: Pomniki żołnierzy radzieckich powinny pozostać na swoich miejscach*, „Sputnik.pl”, 16.11.2017, <https://pl.sputniknews.com/swiat/201711166726501-sputnik-czechy-rosja-pomnik/> [14.06.2019].

cialnego happeningu w 2008 r., stanowił również odpowiedź na politykę Rosji np. wobec Gruzji³².

Przywołane dzieła nie były jedynymi instalacjami czeskiego artysty w Pradze. Černý obficie czerpie z przeszłości i dyskursów pamięciowych, czego kolejnym przykładem, odnoszącym się już do innej epoki, jest rzeźba „Koň” (cz. *Kůň*), umieszczona w 1999 r. w Pałacu Lucerna przy placu Wacława. Przedstawia św. Wacława, patrona Czech, który siedzi na odwróconym do góry nogami, przymocowanym do sufitu, koniu. Rzeźby Černego to rodzaj interwencji w czeski dyskurs pamięciowy. Zdaniem wielu obserwatorów świadczą o czeskiej autoironii i dystansie do przeszłości³³. W przypadku Różowego czołgu można mówić również o innym efekcie działania zrealizowanego przez Černego i jego przyjaciół. Pomalowanie obiektu symbolizującego opresję ponownie wywołało efekt zneutralizowania ciężaru historii, dodatkowo wzmocniony przez umieszczenie na jego szczycie sterzącego palca. Niezamierzenie Różowy czołg stał się także symbolem aksamitnej rewolucji, a ponadto podtrzymuje mit pacyfistycznego przejścia władzy w 1989 r.

Nie jest to jedyny przypadek, kiedy zmiana koloru spowodowała zmianę znaczenia obiektu. Podobne rozwiązanie zastosowano także w przypadku praskiego hotelu: dawniej

³² W nocy z 7 na 8 sierpnia 2008 r. wybuchł konflikt zbrojny między siłami zbrojnymi Gruzji a separatystami z republik Osetii Południowej i Abchazji oraz wojskami Rosji.

³³ Zob. M. Szczygieł, *Gottland*, Wołowiec 2006.

Hotel Družba, od 1957 r. Hotel Čedok, od 1970 r. International. Po upadku komunizmu obiekt kilkakrotnie zmieniał nazwy oraz właścicieli (Holiday Inn, Crowne Plaza), od 2015 r. należy do założonej w Odessie grupy Mozart Hotel. Budynek jest czołowym przykładem stylu realizmu socjalistycznego w Czechach. Został zbudowany w latach 1952-1956, z charakterystycznym dla tego okresu rozmachem. Znajdował się w nim nawet schron przeciwatomowy. Do lat 80. XX w. był to najwyższy budynek w Pradze – miał wysokość 67 m, z czego 1,5 m mierzyła czerwona gwiazda, która znajdowała się na szczycie hotelu. Po aksamitnej rewolucji gwiazdę przemalowano na zielono, a cały hotel w latach 1996-1997 przeszedł gruntowny remont³⁴. Obecnie budynek ma status pomnika kultury³⁵.

Instalacje Černego, podobnie jak innych artystów, cieszą się sympatią społeczeństwa czeskiego, a także międzynarodowej społeczności. Jednocześnie zyskały aprobatę władz samorządowych, które wydają zgody na umieszcza-

---

³⁴ K. Hubrtová, *Vysmívání a nenáviděný. Příběh pražského hotelu International*, „Dějiny a současnost. Kulturně historická revue”, t. 29, 2007, nr 4, s. 24-27.

³⁵ Innym budynkiem użyteczności publicznej, który przeszedł symboliczną deso-wietyzację, jest stacja linii B praskiego metra. Zbudowana w stylu socrealizmu, została otwarta 2 listopada jako Moskiewska (cz. *Moskevská*). Miała stanowić symbol przyjaźni czechosłowacko-radzieckiej. Równolegle w Moskwie oddano do użytku publicznego stację metra Praska (rus. *Пражская*). Stacja metra w Pradze zmieniła nazwę na obecną Anioł (cz. *Anděl*) 22 lutego 1990 r. Przy okazji pozbyto się niektórych elementów socrealizmu, jednak w dużej mierze budynek zachował swój oryginalny charakter.

nie ich w przestrzeni publicznej stolicy Czech oraz poza nią. Sam Černý stał się oficjalnym artystą Pragi i jego rzeźby-pomniki, odwołujące się do czeskiej przeszłości i dyskursu pamięciowego, lokalizowane w przestrzeni publicznej Pragi, są ważnym elementem konstruowania wizerunku tego miasta i w konsekwencji całych Czech. Trudno mówić tu jednak o starannie zaplanowanym działaniu czeskich władz, które miałyby kształtować pamięć zbiorową Czechów, chociażby o doświadczeniu demokracji ludowej czy upadku komunizmu. Jest to raczej efekt wielu różnych przedsięwzięć, powiązania działań artystycznych i oddolnego osławiania miejsc pamięci związanych z okresem demokracji ludowej w codziennych praktykach tzw. zwykłych ludzi, które nadawały twórczości Černego kolejne znaczenia. Do podobnych wniosków skłaniają także losy miejsca, w którym stał przed laty największy w Europie pomnik Józefa Stalina.

Metronom – zbiorowa amnezja

Ogromnych rozmiarów pomnik Józefa Stalina znajdował się na praskim wzgórzu Letná. W 1949 r. ogłoszono konkurs na projekt monumentu oraz wybrano odpowiednie miejsce do jego postawienia. 22 grudnia 1949 r., w 70. rocznicę urodzin Stalina, Klement Gottwald, pierwszy komunistyczny prezydent Czechosłowacji, zapoczątkował prace, symbolicznie uderzając w kamień węgielny złotym młotkiem i wypowiadając słowa „Ze Stalinem dla pokoju, socjalizmu, szczęścia

i pomyślności naszego ludu”³⁶. Faktyczna budowa monumentu ruszyła 25 lutego 1953 r. Jego autorem był Otakar Švec.

Pomnik uroczyście odsłonięto 1 maja 1955 r. Na pierwszym planie znajdowała się figura Stalina, który w lewej dłoni trzymał książkę, prawdopodobnie zbiór dzieł Marksa i Engelsa, zaś prawą rękę miał ułożoną na piersiach w napoleońskim geście. Dyktator przewodził ludowi. Po stronie wschodniej znajdowali się przedstawiciele ludu radzieckiego: robotnik ze sztandarem, agrobiolog (Iwan Miczurin), kołchoźnica i radziecki żołnierz spoglądający za siebie. Od strony zachodniej stali reprezentanci ludu czechosłowackiego: robotnik ze sztandarem, kobieta ze wsi, inteligent (dziennikarz komunistyczny Julius Fučík) i czechosłowacki żołnierz spoglądający do tyłu³⁷. Na południowej stronie pomnika wyryto inskrypcję: „Dla naszego wyzwoliciela, od narodu czechosłowackiego”. Z kolei na stronie północnej widniał napis: „Teraz odwieczna bitwa, którą czechosłowacki naród prowadził dla swego narodowego istnienia, dla jego narodowej niepodległości, może być uznana za zakończoną”³⁸.

Pomnik, który jeszcze dziś żartobliwie nazywany jest przez Czechów „kolejką po mięso”, stał tylko przez 7 lat. Zaledwie rok po jego odsłonięciu zaczęto likwidować przejawy kultu jednostki. Ostatecznie praski monument został zbu-

³⁶ H. Pichova, *The Lineup for Meat: The Stalin Statue in Prague*, „PMLA”, t. 123, 2008, nr 3, s. 616.

³⁷ L. Mazan, *Praski Stalin*, „Polityka”, 2003, nr 11 (2392), s. 76.

³⁸ H. Pichova, op.cit., s. 619.

rzony, a w zasadzie wysadzony w powietrze, w 1962 r. Długo zastanawiano się nad tym, w jaki sposób zagospodarować wolną przestrzeń, zwłaszcza że znajduje się ona w strategicznym miejscu, w centrum Pragi. Wzgórze Letná to teren rekreacyjny nad lewym brzegiem Wełtawy, na linii mostu Svatopluka Čecha (cz. *Čechův most*), blisko Starego Miasta i Hradczan, z którego rozciąga się rozległy widok na stolicę Czech. Jednym z pomysłów było postawienie tam pomnika Tomáša Garrigue Masaryka³⁹, pierwszego i najdłużej urzędującego prezydenta Czechosłowacji, który w pamięci zbiorowej Czechów zapisał się jako *Tatíček* – „ojczulek narodu”.

Ostatecznie 15 maja 1991 r. przy okazji Ogólnoczechosłowackiej Wystawy (cz. *Všeobecné československé výstavy*) na miejscu monumentu Stalina ustawiono gigantyczny metronom. Jego autorem był rzeźbiarz Vratislav Karel Novák (1942-2014), który swoje dzieło nazwał „Wehikuł czasu” (cz. *Stroj času*). Metronom znalazł się na tym samym podejściu, na którym wcześniej stały figury Stalina i przedstawicieli socjalistycznych klas społecznych. Pozostawiono również umocnienia zbudowane wewnątrz wzgórza, tworzące system pomieszczeń, w którym po 1962 r. znajdował się m.in. magazyn ziemniaków. Jeszcze przed ustawieniem metronomu, w 1990 r., przestrzeń pod cokołem przejęli artyści. Zorganizowali w niej wystawę „Strefa totalitarna” (*Totalitní*

³⁹ J. Derdowska, *Praskie przemiany. Sacrum i desakralizacja przestrzeni miejskiej Pragi*, Kraków 2006, s. 59.

Metronom, Praga. Fot. D. Wilczewski

Zona). Jednym z głównych eksponatów była replika głowy Stalina, autorstwa Davida Černego. Wystawa trwała kilka tygodni, po czym przestrzeń została zamknięta⁴⁰.

Symbolika, którą niesie metronom, jest stosunkowo neutralna. Miarowe ruchy wahadła wskazują na upływający czas. Obiekt ten mógłby być zatem ustawiony w każdym innym miejscu. Nie nawiązuje ani do okresu demokracji ludowej, ani do komunizmu. Można postawić tezę, że jego zadaniem była raczej zmiana znaczenia miejsca, kojarzącego się prażanom z traumatycznym okresem z przeszłości czeskiego państwa i społeczeństwa⁴¹. Zmiana ta została poprzedzona wydarzeniem artystycznym, które miało na celu oswojenie przestrzeni, podobnie jak późniejsze performanse i instalacje przeprowadzane na obszarze otaczającym metronom. Nową definicję teren ten zyskał także dzięki zagospodarowaniu całego wzgórza. W bliskiej odległości powstały liczne ogródki piwne, zaś niewielkich rozmiarów plac wokół metronomu jest wykorzystywany przez praskich deskorolkarzy. Obecnie wzgórze Letná jest parkiem popularnym wśród mieszkańców miasta i turystów. Sam metronom stał się jednym z symboli Pragi. Znalazł się również w logo i nazwie praskiego festiwalu muzycznego Metronome Festival Prague, który

---

⁴⁰ H. Pichova, op.cit., s. 628.

⁴¹ Traumatyczna była także sama historia pomnika. Wkrótce po odsłonięciu pomnika jego twórca Otakar Švec popełnił samobójstwo. W trakcie prac nad monumentem oraz później, przed jego wysadzeniem, zginęło w sumie kilka osób. Historię pomnika szczegółowo opisał Mariusz Szczygieł w przywoływanej już książce *Gottland*.

od 2014 r. przyciąga corocznie melomanów z całego świata. W ramach wydarzenia koncerty na terenie wystawowym Výstaviště zagrały takie gwiazdy muzyki, jak Iggy Pop, Sting, Chemical Brothers, John Cale czy Massive Attack.

Metronom kilka razy został wykorzystany do celów politycznych. Stało się tak podczas kampanii wyborczej w 1998 r., kiedy zawisł na nim wizerunek Václava Klause. Z kolei w 2003 r., przed referendum dotyczącym wstąpienia Czech do Unii Europejskiej, wahało kołysało się między plakatem czerwonym z napisem „nie” a niebieskim z napisem „tak”. Zwracało to uwagę zwłaszcza dlatego, że metronom przez kłopoty techniczne zazwyczaj w ogóle się nie porusza. W związku z tym, że działanie metronomu często zakłócał jest przez niesprzyjające warunki atmosferyczne, zwłaszcza wiatr, co z kolei generuje koszty, w Pradze prowadzone są dyskusje nad tym, czym zastąpić gigantyczny taktomierz. Wśród wielu propozycji, takich jak np. rzeźba wodna, centrum kultury, najwięcej kontrowersji budzi oceanarium. Propozycje, składane władzom miasta i rozważane przez nie, świadczą o tym, że kroki przedsięwzięte w celu zmiany znaczenia miejsca, gdzie wcześniej stał pomnik Stalina, i oswojenie tej przestrzeni przyniosły zamierzony efekt. Inicjatywy lokalnej społeczności w połączeniu z działaniami władz samorządowych sprawiły, że Letná przestała kojarzyć się ze stalinowskim reżimem i zbrodniami komunizmu. Obecnie monument poświęcony sowieckiemu dyktatorowi jest jedynie ciekawostką, o której można przeczytać w prze-

wodnikach dla turystów. Fakt istnienia niegdyś w Pradze ogromnego pomnika Stalina jest powoli, choć systematycznie wypierany z czeskiej pamięci zbiorowej.

Narodowe Miejsce Pamięci na Vítkovie – nieudana próba oficjalizacji pamięci

Innym problematycznym obszarem na mapie stolicy Czech jest Narodowe Miejsce Pamięci na Vítkovie, w dzielnicy Žižkov. Kompleks memorialny obejmuje trzeci co do wielkości posąg konny z brązu na świecie, przedstawiający Jana Žižkę, czeskiego bohatera wojen husyckich, salę ceremonialną, grób nieznanego żołnierza oraz przestrzeń wystawową ze stałą ekspozycją „Na skrzyżowaniu państwowości czeskiej i czechosłowackiej” (cz. *Křižovatky české a československé státnosti*) i wystawami czasowymi. Jest to miejsce pamięci o charakterze oficjalnym, odbywają się tu uroczystości państwowe, tak więc ma ono za zadanie prezentowanie władz jako podmiotu podtrzymującego pamięć zbiorową. Trudno jednak określić, o jaką pamięć chodzi. W przestrzeni tej krzyżuje się kilka, w tym przeciwstawnych, opowieści o losach czeskiego narodu.

Idea stworzenia narodowego kompleksu pamięciowego sięga końca XIX w., kiedy powstało Towarzystwo Budowy Pomnika Jana Žižki (cz. *Spolek pro zbudování pomníku Jana Žižky z Trocnova*). W rzeczywistości działania podjęto po powstaniu pierwszej Republiki Czechosłowackiej. W latach 1929-1933 zbudowano pomnik Wyzwolenia Narodowego na

Narodowe Miejsce Pamięci na Vítkovie, Praga. Fot. D. Wilczewski

część czechosłowackich legionistów, którzy walczyli w czasie pierwszej wojny światowej (cz. *Památník národního osvobození*), i jako taki istniał do zajęcia Czechosłowacji przez nazistów. W czasie drugiej wojny światowej budynki kompleksu przemianowano na magazyny. W 1948 r. miejsce pamięci przejęli komuniści. Monument miał stać się nośnikiem wartości komunistycznych. W 1953 r. otwarto w nim mauzoleum Klementa Gottwalda. Jednak w związku ze złym stanem mumii i likwidacją kultu jednostki, w 1962 r. zdecydowano się na zamknięcie mauzoleum. Jednocześnie przestrzeń służyła jako miejsce pochówku dla czeskich komunistycznych dygnitarzy. Po upadku komunizmu ich prochy zwrócono krewnym.

Długo debatowano nad tym, co zrobić z kompleksem memorialnym na wzgórzu Vítkov, jak pogodzić pamięć o legionistach z czasów pierwszej wojny światowej i o komunistycznych dygnitarzach. W 2007 r. miejsce pamięci zostało przejęte przez czeskie Muzeum Narodowe, które przeprowadziło poważne prace konserwatorskie. Po ponad dwóch latach, 28 października 2009 r. Narodowe Miejsce Pamięci otwarto dla zwiedzających, którzy od tego dnia mogli oglądać wystawę „Na skrzyżowaniu państwowości czeskiej i czechosłowackiej”. Traktuje ona o kluczowych dla dziejów Czech i Słowacji momentach, jak np. powstanie pierwszej Republiki Czechosłowackiej, układ monachijski, zamach praski, praska wiosna i aksamitna rewolucja. Z kolei w 2012 r. w budynku należącym do kompleksu otwarto

ekspozycję „Laboratorium władzy” (cz. *Laboratoř moci*), prezentującą urządzenia, które służyły do wykonania i utrzymywania mumii Gottwalda⁴².

Narodowe Miejsce Pamięci, mimo okazałych rozmiarów, nie ma charakteru heroicznego ani martyrologicznego. Ze wzgórza, na którym się znajduje, rozpościera się rozległy widok na Pragę. Zgodnie ze swoją nazwą, jest wykorzystywane przy okazji wydarzeń o charakterze państwowym i świąt narodowych. W sali ceremonialnej odbyło się m.in. odznaczenie żołnierzy, którzy wrócili z misji w Afganistanie. Na Vítkovie obchodzi się również uroczystości związane z zakończeniem drugiej wojny światowej, z udziałem jej weteranów i świadków oraz władz państwowych⁴³. Jednak mimo starań władz kompleks cieszy się ograniczonym zainteresowaniem publiczności. Organizowane w nim wystawy czasowe zazwyczaj dotyczą niszowych tematów i posługują się tradycyjną formą wyrazu. Przykładem takich działań może być wystawa otwarta pod koniec maja 2019 r., a poświęcona działaniom Czeskiego Klubu Turystycznego (cz. *Klub českých turistů*). Kompleks stanowi zatem przestrzeń dla tych inicjatyw, które nie mogłyby znaleźć innego miejsca

⁴² *Laboratoř moci. Expozice v podzemních prostorách Národního památníku na Vítkově*, <https://www.nm.cz/historicke-muzeum/laborator-moci> [14.06.2019].

⁴³ *Zeman a další politici si na Vítkově připomněli konec války, ceremoniálu předcházet průletu gripenu*, „Lidovky.cz”, 08.05.2019, https://www.lidovky.cz/domov/politici-a-dalsi-lide-si-na-vitkove-pripomneli-vyroci-konce-valky.A190508_113931_In_domov_ele [14.06.2019].

z uwagi na ich niekomercyjny charakter. Z drugiej strony, twórcy Narodowego Miejsca Pamięci nie robią zbyt wiele, by przyciągnąć zwiedzających.

Wnioski

Czeska polityka historyczna wobec materialnego dziedzictwa sowieckiego jest zjawiskiem złożonym. Jak wynika z przeprowadzonej analizy, zaangażowanych jest w nią wielu aktorów – nie tylko władze państwowe lub samorządowe – a ich działania często się ze sobą łączą. Przykładem może być symboliczne obalanie pomników w pierwszych miesiącach po transformacji ustrojowej, w co włączali się mieszkańcy danego miasta, artyści oraz władze lokalne, zaś w przypadku Różowego czołgu także przedstawiciele władz państwowych.

Dla czeskiej polityki historycznej charakterystyczny jest udział środowisk artystycznych, których twarzą stał się

David Černý. Artyści aktywnie reagowali na zmiany ustrojowe i interweniowali w tworzący się dyskurs pamięciowy. Często ich działania poprzedzały kroki podejmowane przez władze. Niejednokrotnie zdarzało się, że władza – widząc potencjał w przeprowadzanych happeningach lub instalacjach – legitymizowała je swoim autorytetem. Rola czeskich artystów wychodziła zatem daleko poza standardowe wykonywanie rzeźb pomnikowych. Działania artystyczne szybko stały się ważnym narzędziem polityki historycznej czeskich władz, co zapoczątkował Václav Havel. Sztuka – przemałowywanie czołgu-pomnika wdzięczności na różowo, zorganizowanie wystawy w podziemiach stanowiących niegdyś umocnienie pomnika Stalina itp. – służyła neutralizowaniu ciężaru historii, oswojeniu danego miejsca, a w efekcie miała uwolnić od bolesnych wspomnień z nim związanych. Konsekwencją takiego podejścia była także zmiana znaczenia niektórych obiektów lub przestrzeni, co doprowadziło w kilku przypadkach do zapomnienia o ich pierwotnej symbolice.

Czeskie władze posługiwały się także bardziej tradycyjnymi narzędziami polityki historycznej względem materialnych pozostałości po okresie demokracji ludowej. Zmieniano nazwy ulic, placów, zaułków i budynków użyteczności publicznej oraz tworzone nowe pomniki i symbole, których zadaniem było konstruowanie mitu założycielskiego dla powstałej federacji, a później republiki. Zdecydowano się także na odbudowę idei narodowego

miejsca pamięci⁴⁴. Szereg zrealizowanych działań, zarówno w analizowanej przestrzeni publicznej, jak i poza nią, miał określać najpierw Czechosłowację, a później Czechy spadkobiercami pierwszego państwa czechosłowackiego, istniejącego w okresie międzywojennym, zwłaszcza pod rządami Tomáša Garrigue Masaryka. Był to jeden z podstawowych punktów odniesienia dla tworzącej się czeskiej tożsamości narodowej i źródło odwołań dla uczestników czeskiej sceny politycznej, w tym w istotnym wymiarze polityki historycznej. Pokazuje to właśnie przykład Narodowego Miejsca Pamięci na Vítkovie.

Innym charakterystycznym elementem czeskiej polityki historycznej odnoszącym się do materialnego dziedzictwa sowieckiego, wynikającym z zaangażowania różnych aktorów i stosowania różnych narzędzi, jest rozproszenie prowadzonych działań. Obejmują one przestrzenie publiczne o odmiennych statusach: tereny rekreacyjne (parki, nabrzeża), obiekty przypisane instytucjom państwowym (szkoła, budynek uniwersytetu, siedziba prezydenta) oraz siatkę organizacyjną miast (ulice, place). Rozproszone instytucjo-

⁴⁴ Odnosząc się do innego obszaru, powołano również instytucje finansowane ze środków publicznych i odpowiedzialne za archiwizowanie, badanie i tłumaczenie historii okresu demokracji ludowej w Czechach. W 1995 r. powstał Urząd Dokumentacji i Badań Prześleństw Komunizmu (cz. *Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu*, UDV), działający w strukturach czeskiej policji; w 2007 r. Instytut Studiów nad Reżymami Totalitarnymi (cz. *Ústav pro studium totalitních režimů*, ÚSTR), który na gruncie polskim określany jest jako odpowiednik Instytutu Pamięci Narodowej.

nalnie i przestrzennie będą także obchody 30. rocznicy aksamitnej rewolucji, planowane na 17 października 2019 r.

W tym kontekście warto wspomnieć również o podstawowej różnicy pomiędzy Pragą a resztą kraju. O ile w stolicy przeprowadzono niemal w całości symboliczną desowietyzację przestrzeni publicznej, o tyle w innych czeskich miastach pozostały materialne obiekty wskazujące na przynależność czeskiego państwa do bloku wschodniego, np. wspominane pomniki wdzięczności Armii Czerwonej, które zachowane są w dobrym stanie i obecnie raczej nie budzą społecznych kontrowersji. Przyczyny takiego stanu rzeczy są złożone. Z jednej strony jest to wynikiem funkcjonowania w czeskiej pamięci zbiorowej przekonania o wyzwoleniu Czech/Pragi przez Armię Czerwoną. Z drugiej jest wyrazem współczesnych prorosyjskich sympatii części władz, których rzecznikiem jest prezydent Republiki Czeskiej, Miloš Zeman.

Rozproszenie działań i różnorodność aktorów, kierujących się odmiennymi podejściami, powodują niejednolitość przekazu na temat sowieckiego dziedzictwa. Jednocześnie efektem scharakteryzowanej czeskiej polityki historycznej, odnoszącej się do symbolicznej dekomunizacji przestrzeni publicznej, jest postępujące społeczne zapomnianie nie tyle samego okresu demokracji ludowej, co jego znaczenia oraz udziału czeskiego społeczeństwa w budowaniu tego systemu. Przyczyn takiego stanu rzeczy można upatrywać m.in. w przebiegu czeskiej transformacji ustrojowej, której towarzyszyła metafora „narodowego pojednania”, co sprzyjało

liberalnemu podejściu do przeszłości. Transformacja odbywała się pod hasłem „powrotu do Europy”, co wielokrotnie podkreślał Václav Havel. Chodziło tu o dokonanie procesów modernizacyjnych, które włączyłyby Czechy w kulturowy obszar Europy Zachodniej, i wejście w jej struktury gospodarczo-polityczne. Cel ten nie sprzyjał rozliczeniom z przeszłością. W tym wymiarze symboliczna desowietyzacja była również działaniem wizerunkowym.

Bibliografia

- Chwedoruk R., *Polityka historyczna*, Warszawa 2018.
- Černý vrátil Praze růžový tank, tentokrát s okupačním pruhem, „Idnes.cz”, 21.08.2008, https://www.idnes.cz/kultura/vytvarne-umeni/cerny-vratil-praze-ruzovy-tank-tentokrat-s-okupacnim-pruhem.A080821_104049_vytvarneum_jaz.
- Czesi odrestaurowali pomnik żołnierzy radzieckich, „Sputnik.pl”, 01.04.2017, <https://pl.sputniknews.com/swiat/201704015160307-Uscie-nad-Laba-mieszkancy-odrestaurowali-pomnik-zolnierzy-radzieckich/>.
- David R., *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*, University of Pennsylvania Press, 2011.
- Derdowska J., *Praskie przemiany. Sacrum i desakralizacja przestrzeni miejskiej Pragi*, Kraków 2006.

- Grzesiuk-Olszewska I., *Polska rzeźba pomnikowa w latach 1945-1995*, Warszawa 1995.
- Havel V., *Projev k občanům před volbou prezidenta republiky*, wystąpienie w czechosłowackiej telewizji (cz. Československá televize), 16.12.1989, <https://www.youtube.com/watch?v=OmjEpKLcSg4>.
- Holý L., *Malý český člověk a velký český národ*, Praha 2001.
- <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/O/D19970483.pdf>.
- <http://www.janpalach.cz/pl/default/index>.
- Hubrtová K., *Vysmíváný a nenáviděný. Příběh pražského hotelu International*, „Dějiny a současnost. Kulturně historická revue”, t. 29, 2007, nr 4, s. 24-27.
- Kulmiński R., *Rubieże ideologii. Komunistyczna Partia Czech i Moraw, czyli komunizm po komunizmie*, [w:] M. Bogusławska, Z. Grębecka (red.), *Komunizm na peryferiach. Rubieże ideologii i rzeczywistości społecznej*, Warszawa–Kraków 2013, s. 291-303.
- Laboratoř moci. Expozice v podzemních prostorách Národního památníku na Vítkově*, <https://www.nm.cz/historicke-muzeum/laborator-moci>.
- Mayer F., *Les Tchèques et leur communisme. Mémoire et identités politiques*, Paris 2004.
- Mazan L., *Praski Stalin*, „Polityka”, 2003, nr 11 (2392), s. 76.
- Niewinowski S.M., *Glosa do sporu o sens czeskich dziejów*, [w:] S.M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki (red.), *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, Łódź 2008, s. 43-52.
- Nijakowski L.M., *Polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008.
- Otava M., *Okolnosti výstavby sousoší Lenina a Stalina v Olomouci v letech 1949-1955*, „Střední Morava: vlastivědná revue”, t. 13, 2007, nr 24, s. 27-43.

- Pichova H., *The Lineup for Meat: The Stalin Statue in Prague*, „PMLA”, t. 123, 2008, nr 3, s. 614-631.
- Pomník obětím totality poničil výbuch, „Idnes.cz.”, 10.10.2003, https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/pomnik-obetem-totality-ponicil-vybuch.A031110_132828_praha_has.
- Praczyk M., *Materia pomnika. Studium porównawcze na przykładzie monumentów w Poznaniu i Strasburgu w XIX i XX wieku*, Poznań 2015.
- Prezident Czech: Pomniki żołnierzy radzieckich powinny pozostać na swoich miejscach, „Sputnik.pl”, 16.11.2017, <https://pl.sputnik-news.com/swiat/201711166726501-sputnik-czechy-rosja-pomnik>.
- Różowy czółg wrócił do Pragi. 20 lat bez Armii Czerwonej, „Tokfm.pl”, 20.06.2011, http://www.tokfm.pl/Tokfm/56,103086,9818822,Rozowy_czolg_wrocil_do_Pragi_20_lat_bez_Armii_Czerwonej.html.
- Ryšlink P., *Stalin a Lenin zarůstají travou*, „Blesk.cz”, 27.11.2006, <https://www.blesk.cz/clanek/zpravy-udalosti-zajimavosti/56879/stalin-a-lenin-zarustaji-travou.html>.
- Stalin s Leninem jsou zpět!, „Aktuálně.cz”, 18.11.2009, https://www.youtube.com/watch?v=mGy7z1_Izi4.
- Studenti budou na památku Jana Palacha držet hladovku, „Lidovky.cz”, 16.01.2017, https://www.lidovky.cz/domov/studenti-budou-na-pamatku-jana-palacha-drzet-48-dni-hladovku.A170116_100340_ln_domov_ele.
- Suk J., *Czeši zmagają się z komunistyczną przeszłością*, tłum. S. Dziada, Goethe Institut, <http://www.goethe.de/ges/pok/prj/usv/svg/pl6232253.htm>.
- Szczygieł M., *Gottland*, Wołowiec 2006.
- Tomaszewski J., *Czechosłowacja*, Warszawa 1997.
- Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu, Zákon č. 198/1993 Sb., <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-198>.

Zeiger M., *John Hejduk's The House of the Suicide structures get new life in Prague*, „The Architects Newspaper”, 16.01.2016, <https://archpaper.com/2016/01/hejduks-house-suicide-structures-get-new-life-prague>.

Zeman a další politici si na Vítkově připomněli konec války, ceremoniálu předcházet průlet gripenů, „Lidovky.cz”, 08.05.2019, https://www.lidovky.cz/domov/politici-a-dalsi-lide-si-na-vitkove-pripomneli-vyroci-konce-valky.A190508_113931_ln_domov_ele.

The Relics of Communism: Historical Policy Towards Soviet Material Heritage in the Czech Republic

The paper is an attempt to describe and explain the solutions applied in the Czech Republic to the material heritage of the Soviet Union in the last 30 years. The strategies adopted by the Czech authorities and the Czech society will be described. Since the replacement of the symbols of a bygone era with new ones was an important element in the desovietisation of public space, there will also be references to this issue. This will allow

us to draw conclusions about the Czech historical policy: determination of its actors, tools and positions of the authorities in relation to the Soviet heritage.

The Czech historical policy towards the material heritage of the Soviet Union Has not been uniform, consisting of many scattered activities. Therefore, the memory discourse was not dominated by one of the subjects. It is worth noting the involvement of, in particular, local communities and artistic circles, whose initiatives often changed the significance of the monuments and memorials created in the territory of the present-day Czech Republic during the period of popular democracy and, as a result, neutralised the burden of the past. At the same time, this approach has resulted in the gradual forgetting about the role of Czech society in building a system of popular democracy. Symbolic (and not only) desovietisation was carried out in the Czech Republic under the slogan "Return to Europe". Activities undertaken in relation to Soviet material heritage, carried out by representatives of Czech society and local and national authorities, also had an image-building aspect. One such task was to re-incorporate the Czech Republic into the space of "Europe", understood as "Western Europe". The newly founded (Jan Palach) or reopened (National Memorial Site in Vítkov) memorial sites, which were a counterweight to the material heritage of the Soviet Union or referred to the interwar Czechoslovak Republic, were also to serve this purpose.

tłum. Bartłomiej Czuwara

Relikty komunismu: historická politika vůči hmotnému sovětskému dědictví v České republice

Tato práce je pokusem popsat a vysvětlit řešení problematiky hmotného sovětského dědictví v České republice za posledních 30 let. Analýza představuje akční strategie přijaté českou vládou a českou společností. Vzhledem k tomu, že nahrazení symbolů minulé éry novými symboly bylo důležitým prvkem desovětizaci veřejného prostoru, odkazy na tuto problematiku prostupují velkou částí této práce. To umožní vyvodit příslušné

závěry ohledně české historické politiky a působení jejích ak-térů jakož i definovat nástroje a pozice úřadů ve vztahu k so-větskému dědictví. Česká historická politika vůči hmotnému dědictví Sovětského svazu nebyla jednotná, a její přístup měl a má charakter mnoha rozptýlených činností provedených růz-nými subjekty. Z tohoto důvodu diskurz paměti nebyl ovládán jedním subjektem. V této souvislosti je třeba zdůraznit zapojení místních komunit a uměleckých kruhů, jejichž iniciativy často měnily význam památek a památníků vytvořených na území dnešní České republiky v období lidové demokracie, a v důsled-ku toho neutralizovaly břemeno minulosti. Tento přístup záro-veň vedl k postupnému zapomínání na roli české společnosti při budování systému lidové demokracie. Symbolická (a nejen) desovětizace v České republice probíhala v duchu hesla „návrá-tu do Evropy“. Činnosti prováděné místními a vnitrostátními orgány a českou společností ve vztahu k hmotnému sovětské-mu dědictví pomáhaly také při zlepšování obrazu Česka v za-hraničí. Jedním z takových úkolů byl návrat České republiky do prostoru „Evropy“, ve smyslu „západní Evropy“. K tomuto účelu měly sloužit také nově založené (Jan Palach) nebo znovuote-vřené (Národní památník na Vítkově) místa paměti, které byly dostatečnou protiváhou vůči hmotnému dědictví Sovětského svazu nebo odkazovaly na První republiku.

tłum. Szczepan Czarnecki

dr Agata Tatarenko
Kierownik Zespołu Wyszehradzkiego

Historyk i kulturoznawca. Doktor nauk humanistycznych w zakresie historii (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II). W latach 2015-2018 adiunkt w Instytucie Europy Środkowo-Wschodniej. Zainteresowania badawcze: studia nad pamięcią, kultury pamięci w Europie Środkowej, dzieje Europy Środkowej po 1939 roku. Autorka monografii poświęconej historii mówionej *„Dzielenie się pamięcią”*. *Praktyka i teoria historii mówionej* (2016) oraz licznych artykułów naukowych.

ISBN 978-83-66413-00-9

9 788366 413009

www.ies.lublin.pl